

УДК 338.24

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ МЕХАНІЗМУ АНТИКРИЗОВОГО ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

Сапа Н.В. (м. Запоріжжя)

Анотації

В статті досліджено поняття антикризового управління та запропоновано концептуальний підхід, який об'єднує основні категорії антикризового управління. Досліджено категоріальний апарат механізму державного антикризового управління, згруповано методичні підходи до визначення категорії «криза», «механізм управління».

The article is devoted research of concept of anticrisis management and forming of conceptual approach which unites the basic categories of anticrisis management. It is investigated conceptual device of government anti-recessionary management, it is grouped methodical approaches to definition of concept «crisis», «management mechanism»

Ключові слова

КРИЗА, АНТИКРИЗОВЕ УПРАВЛІННЯ, МЕХАНІЗМ УПРАВЛІННЯ, МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ, СТРУКТУРА КРИЗИ, АНТИКРИЗОВЕ УПРАВЛІНСЬКЕ РІШЕННЯ, ФУНКЦІЇ АНТИКРИЗОВОГО УПРАВЛІННЯ, МОДЕЛІ АНТИКРИЗОВОГО УПРАВЛІННЯ, СКЛАДОВІ МЕХАНІЗМУ АНТИКРИЗОВОГО УПРАВЛІННЯ

Вступ

Сучасний стан світової економіки характеризується масштабними процесами соціально-економічної нестабільності: суперечливі процеси формування динамічних і конкурентоздатних ринкових структур, економічних відносин та інтересів, які призвели до глибокої глобальної системної кризи, елементи якої впливають на всі сторони суспільного життя, мають соціальні, економічні наслідки і сприяють розвитку конфліктів.

Метою даної статті є дослідження теоретико-методологічних засад механізму державного антикризового управління, зокрема його категоріального апарату та концептуальних основ.

В процесі дослідження використовувалися праці, присвячені антикризовому управлінню, управлінню ризиком, дослідженню кризових явищ вітчизняних вчених : В.Дзюндзюка, О.Кілієвича, В.Князева, Н.Нижник, О.Оболенського, В.Цветкова, В.Воронкової, Г.Ситника, А.Мельника, В.Василенка, В.Вернадського, Л.Лігоненка, І.Бланка, В. Владимірова, Ю.Воробйова, Г.Малинецького, О.Посашкова, Є.Короткової, Т.Шепеленка, В.Глущенко, Т.Сидорина, Ф.Найта, Ф.Р.Фармера, Дж. Сороса, П.Гончарова, Г.Атаманчука, М.Глазунової, Е.Ведунга,

В.Козбаненка, Й.Шумпетера, Ю.Кучинського, Ф. Броделя, Г. Менша, Ж. Сисмонді, Р. Хоутрі, М. Сомбарта, П. Самуельсона. Д. Боуена, Е. Лоулера та інших зарубіжних вчених.

Вирішення окремих проблемних питань державного управління та державного управління в умовах кризи висвітлюється в роботах Б. Гурне, В.Авер'янова, В.Бакуменка, В.Бодрова, В.Князева, О.Лебединської, В.Майбороди, П.Надолішного, І.Надольного, Н.Нижник, О.Оболенського, В.Ребкала, І.Розпутенка, В.Скуратівського, В.Трощинського, Дж. Кейдена, Дж. Роузнера, Дж. Вомсли та ін.

Аналіз науково-теоретичних праць згаданих вище вчених дав змогу дійти висновку, що існуючі вітчизняні та іноземні наукові дослідження в даній сфері державного управління висвітлюють лише окремі проблемні питання. Тому сьогодні більшість завдань в умовах глобальної кризи органами державного управління вирішується спонтанно, без існування ефективного налагодженого механізму антикризового державного управління. З огляду на це, особливу актуальність набуває вивчення можливостей ефективного управління державою в умовах кризи, загострюються питання визначення глибини кризи, дослідження причин її розвитку і визначення шляхів подолання. Тому виникає необхідність у таких дослідженнях, які націлені на розробку ефективного механізму антикризового державного управління. Необхідно проаналізувати значення основних категорій для розкриття змісту актуальності дослідження. Криза як наукова категорія є багатофункціональною, по-різному визначається у галузях науки, де вона широко використовується.

Термін «криза» походить від грецького слова «krisis», яке означає «рішення з якого-небудь питання або рішення в сумнівній ситуації». Також може означати «вихід, рішення конфлікту». У цьому значенні даний термін знаходить найчастіше застосування у Гіппократа й медичній практиці, де трактується як вирішальна фаза проходження хвороби. У цьому значенні про кризу говорять тоді, коли хвороба посилює інтенсивність, переходить в іншу хворобу або взагалі закінчується смертю. Лаконічне формулювання дано Р.Козеллеком: криза - це «ледве вимірний переломний момент, при якому рішенням є або смерть, або життя».

Класична економічна категорія «кризи» означає небажану і драматичну фазу в економічній системі. Каталізатором кризових процесів є коливання і негативні явища, що відбуваються в соціально-економічному житті суспільства.

Представники класичного напряму по-різному характеризують кризу. Так, Дж. Ст. Міль визначає кризу, «...коли погляди зазнають серйозних змін». Таке визначення дозволяє припустити, що йдеться про тимчасовий інтервал, протягом якого відбувається переродження або реструктуризація системи.

Дж. М. Кейнс говорив про кризу як про «катастрофічне падіння інвестицій, скорочення господарської активності і масові звільнення».

В Росії, М.Д. Кондратьєвим була сформована основа єдиної теорії циклів, криз та інновацій як найважливіша складова частина постіндустріальної парадигми соціальних наук. Його ідеї були розвинуті Йозефом Шумпетером, Юргеном Кучинським, Фернаном Броделем, Герхадом Меншем та іншими закордонними вченими. М. Д. Кондратьєв називав кризу рецесією— «тимчасовою фазою, протягом якої відбувається спад господарської активності». Сучасний етап розвитку єдиної школи циклів, криз і інновацій почався в 80-і роки, з публікації монографії Ю.В. Яковця «Закономерности научно-технического прогресса и их планомерное использование» (1984). «Ускорение научно-технического прогресса: теория и экономический механизм» (1988). Ці ідеї були розвинені в книгах «Циклы. Кризисы. Прогнозы» (1999), «Русский циклизм: новое видение прошлого и будущего» (издана в США, 1999). Цикли і кризи в динаміці світових, локальних і глобальної цивілізацій розкриті в монографіях Ю.В. Яковця «История цивилизаций» (1995, 1997), «The Past and the Future of Civilizations» (2000), у двотомній монографії Б.Н. Кузик і Ю.В. Яковця «Цивилизации: теория, история, диалог, будущее» (2006).

Є. Б. Яковлева називає кризу «фазою падіння».

За теорією Л. Троцького та сучасних неомарксистів, криза характеризується як «стан уповільнення розвитку, наступний за станом прискорення».

Учені сучасної західної неокласичної школи (Дж. Хікс, Дж. Дьюзенбері) вважають, що характерною особливістю кризи є періодичність її появи. Кризи є «наслідком випадкових дій, імпульсів або шоків на економічну систему, що і викликає дисбаланси у фінансових і економічних відносинах учасників господарських процесів».

На думку, Ж. Сисмонді й Р. Хоутрі, структуру кризи утворюють два протилежні матеріальні об'єкти, які знаходяться у ньому в процесі взаємодії. Один з них — руйнівний, другий — творчий, але обидва є складовими елементами економічного циклу.

Про економічну кризу, за визначенням Мерсера, йдеться у тому випадку, якщо «виникає небажаний стан економічних відносин, непереносиме критичне положення великих верств населення і галузей економіки».

В. Сомбарт визначає економічну кризу як «економічно негативне явище, при якому масово виникає небезпека для економічного життя, дійсності».

П. Самуельсон асоціював кризу з рівноваговим станом.

Більш продуктивно визначення кризи на основі синергетичного підходу. У контексті синергетичного підходу до визначення кризи, остання розглядається не тільки як апогей дезорганізації, а і як поява нової організації. Криза являє собою окремий випадок особливого

хаотичного режиму. Категорією для характеристики природи кризи є «хаос». Динамічний хаос не характеризується як абсолютна відсутність будь-якого порядку, він виступає носієм цілісної ієрархії рівнів порядку.

Криза – це етап перебудови системи, просування до нової кості. Це неминуча фаза оновлення. Криза – це конкретно-історичне явище, яке розвивається разом із цивілізацією. Разом із цивілізацією відбувається розвиток екологічних, політичних, релігійних, ментальних та інших криз, які набувають специфіки епохи.

Криза виявляє приховані конфлікти і диспропорції. Яскравий приклад кризи - революція. Може розглядатися як феномен, економічний фактор, політична, соціологічна та економічна категорія. Економічна криза проявляється у порушенні рівноваги між попитом та пропозицією на товари і послуги. У побудованій на конкуренції економіці за допомогою кризи відбувається масова селекція ефективних власників. Криза може оновити ідеологічні, політичні умови, еліти та ін.

Криза повинна розглядатися як складне комплексне явище, що охоплює соціальну систему. Вона представляє собою поліструктурне і поліфункціональне утворення. Його найважливішими характеристиками є: сфера прояву; масштаби; ступінь охоплення об'єкта або процесу; фактори породження; характер ураження системи; наслідки для суспільства.

Таким чином, категорія «криза» відображає той момент розвитку соціальної системи, коли з'являється можливість її стрибка у нову якість, а така можливість - результат досягнення системою певної міри зрілості та гостроти. У рамках такого розуміння сутності криз наведемо два визначення кризи, що розкривають розуміння механізму розгортання соціальних криз. З точки зору переваги системного підходу «криза» - це вищий ступінь загострення протиріч між складом елементів системи та її структурою, та ступінь за якого структура перетворюється на гальмо розвитку системи в цілому й одночасно виникає можливість стрибка в новий якісний стан шляхом перебудови структури.

Наступне визначення кризи виділено переважанням діалектико-матеріалістичного розуміння механізму формування соціальних криз. Криза - такий ступінь загострення протиріч між елементами системи та її структурою, яка перевищує міру відносної самостійності кожної зі сторін суперечності, в результаті чого структура перетворюється на гальмо розвитку системи, і виникає можливість її стрибкоподібного переходу у нову якість шляхом перетворення структури, криза - це така фаза розвитку діалектичного протиріччя в суспільному житті, яка характеризується загостренням суперечностей протилежностей відносно їх самостійності.

Ідея антикризовості парадоксальна за своєю суттю. Якщо криза - це розрядка екстремального стану і момент самоорганізації, то антикризове управління припускає нейтралізацію цієї розрядки, а, відповідно, і

погашення процесу самоорганізації. Екстремальний стан соціальної системи - це важке випробування для суб'єктів, які опинилися в кризовому стані. Як і економічний механізм, механізм виникнення кризового стану «запускається» суб'єктами, що ініціюють вихідні економічні явища. Під впливом цих вихідних явищ починається процес проходження одного за іншим у визначеній послідовності низки взаємозалежних економічних явищ, наприкінці якої настає завершальне явище — кризовий стан.

У якості вихідних чинників можуть виступати численні і різноманітні за характером і силою початкового імпульсу економічні явища, що ініціюються агентами як зовнішнього, так і внутрішнього середовища.

Глибина кризового стану і тривалість періоду, протягом якого він настає, залежить від: співвідношення кількості і сили вихідних явищ; числа і ступеня впливу агентів зовнішнього і внутрішнього середовища; інтенсивності процесу виникнення проміжних кризових явищ; співвідношення і сили проміжних явищ по кожному чиннику стану системи; значимості кожного чинника системи .

Тому, метою антикризового управління є розробка і першочергова реалізація заходів, спрямованих на нейтралізацію найбільш небезпечних чинників, які інтенсивно впливають на завершальне явище, що призводять до кризового стану. Складність проблеми стратегії і тактики антикризового управління полягає в тому, що, з одного боку, стратегічні рішення, спрямовані на запобігання кризи, повинні бути прийняті і реалізовані на ранніх стадіях управління, коли процес руху до кризи ще не набув кумулятивного характеру і тому ще не став незворотним. З іншого боку, рішення, прийняті на ранніх стадіях, базуються на слабких і тому не завжди достовірних сигналах про виникнення несприятливих тенденцій.

Тактичні рішення, на відміну від стратегічних, приймаються на основі більш повної і точної інформації, що відбивають актуальний стан системи. Проте часу для докорінної перебудови діяльності системи з метою запобігання кризи або дуже мало, або немає зовсім. Тому в цьому випадку йдеться або про надзвичайні заходи з недопущенням кризи, які ще можливо реалізувати в короткий період, або про заходи, спрямовані на вихід із кризи, що вже настала.

Е. Коротков вважає, що «антикризове управління» – це управління, яке ґрунтується на передбаченні загрози кризи, аналізі її ознак заходів щодо зниження негативних наслідків і використання її чинників для подальшого розвитку. У найзагальнішому вигляді під антикризовим управлінням варто розглядати таке управління, яке буде запобігати або пом'якшувати кризові ситуації.

Антикризове управління - сукупність форм і методів реалізації антикризових процедур стосовно конкретної системи. Антикризове управління, за думкою багатьох авторів, є мікроекономічною категорією, що відображає виробничі відносини, які складаються на рівні

підприємства при його оздоровленні чи ліквідації, а також включають у себе превентивні заходи з метою попередження певних ознак можливого банкрутства.

Л. Ситник дає більш узагальнене визначення цьому поняттю, антикризове управління – це здатність розробляти оптимальні шляхи виходу з кризової ситуації, визначати пріоритетні цінності в умовах кризи, координувати діяльність підприємства та його робітників по передбаченню кризи, добиватися ефективності їх праці в екстремальних умовах .

На думку О. Крутика та О. Муравйова, антикризове управління – це управління в умовах ризику, тому вони виділяють такі антикризові заходи: аналіз становища макро-, мікросередовища та вибір кардинальної місії; пізнання економічного механізму виникнення кризової ситуації та створення системи сканування зовнішнього та внутрішнього середовищ з метою раннього виявлення сигналів про загрозу кризи, що наближається; стратегічний контролінг та розробка стратегії запобігання кризи; оперативна оцінка та аналіз фінансового становища і виявлення можливості настання неспроможності (банкрутства) – оперативний контролінг; розробка провідної політики в умовах кризи та виходу з неї; постійне врахування ризику та розробка заходів щодо його зниження . А. Чернявський вважає, що головним завданням антикризового управління є розробка найменш ризикових управлінських рішень, які дозволили б досягти поставленої мети та результату з мінімумом додаткових коштів і негативних наслідків. Г.Курошева визначає **антикризове державне управління** як сукупність зовнішніх та внутрішніх впливів, що забезпечують на всіх стадіях життєвого циклу системи відновлення та стабілізацію її роботи (якщо воно знаходиться в кризовому становищі) чи запобігання гальмуванню (не зниження) темпів або обсягів, де існують слабкі ознаки кризового становища. Л. Лігоненко вважає, що антикризове управління являє собою спеціальне, постійно організоване управління, націлене на найбільш оперативне виявлення ознак кризового стану та створення відповідних передумов для його своєчасного подолання з метою забезпечення відновлення життєздатності окремої системи].

На думку В. Василенка, **антикризове управління** - процес роботи під тиском обставин, що дозволить керівникам аналізувати, планувати, організовувати, направляти і контролювати низку взаємозалежних операцій при прийнятті швидких і раціональних рішень з невідкладних проблем.

Отже, кризи можна передбачувати, прискорювати, випереджати, відсувати, пом'якшувати; до криз можна та необхідно готуватися; управління в умовах кризи потребує особливих підходів, спеціальних знань, досвіду, мистецтва; кризові ситуації можуть бути до деякого моменту керованими; управління кризовими процесами здатне прискорювати їх та мінімізувати наслідки.

Щодо тлумачення **суті антикризового державного управління** запропоновано диференціювати такі підвиди: 1) передкризове управління, яке здійснюють для своєчасного виявлення та вирішення проблем (прийняття рішень) для запобігання кризи; 2) управління в умовах кризи, що визначає стабілізацію нестійких станів і збереження керованої системи; 3) управління процесами виходу з кризи, яке здійснюють для мінімізації втрат і втрачених можливостей під час виведення з кризи.

Трактування поняття «механізму» також неоднозначне. Так, словник іншомовних слів у це поняття **вкладає наступний смисл**: «Механізм» - це сукупність проміжних станів або процесів будь-яких явищ. Інший словник за механізм управління вважає «сукупність органів, засобів і способів (методів, прийомів, технологій) взаємодії між двома підсистемами соціальної організації - керуючої та керованої».

Отже, **механізм управління** - це складова системи державного управління. Слово «механізм» з грецької мови перекладається як зброя, машина. Це слово сьогодні має наступні основні значення:

1. Пристрій для передачі і перетворення рухів, що являє собою систему тіл (ланок), в якій рух одного або декількох тіл (провідних) викликає певні рухи решти тіл системи; механізми бувають різні за конструкцією і призначенням, складають основу більшості машин, приладів та інших технічних пристроїв;

2. Внутрішній пристрій, система чогось, наприклад, державний механізм управління;

3. Сукупність станів і процесів, з яких складається певне фізичне, хімічне, фізіологічне, економічне, психологічне і т.ін. явище.

Д. А. Новіков запропонував визначення: механізм - система, пристрій, що визначає порядок будь-якого виду діяльності; сукупність правил, законів і процедур, що регламентують взаємодію учасників організаційної системи; сукупність процедур прийняття управлінських рішень центром. Трактування складу механізму управління також не однозначні. Визначення терміну «механізм», подане М.М. Мойсеєвим, «механізм» - система процедур, що формують рішення або правила його прийняття. Румянцев З.П. визначає «механізм управління» як сукупність елементів, методів і важелів впливу, що забезпечують ефективну реалізацію характерних для певної системи цілей і найбільш повно на даному етапі задовольняють суспільні, колективні і індивідуальні інтереси і потреби».

Механізм управління – це спосіб організації управління суспільними справами, де взаємопов'язані методи, засоби і принципи, що зрештою забезпечують ефективну реалізацію цілей управління.

Механізм управління – це засіб розв'язання суперечностей явища чи процесу, послідовна реалізація дій, які базуються на основоположних принципах, цільової орієнтації, функціональній діяльності з

використанням відповідних їй методів управління та спрямовані на досягнення визначеної мети.

Механізм управління, з точки зору соціального управління, — це сукупність цілей, принципів, методів, прийомів, форм і стимулів менеджменту, взаємозалежний вплив яких забезпечує найбільш ефективний розвиток соціальної групи, організації й суспільства в цілому. Якісний рівень механізму менеджменту й ступінь його відповідності до законів соціального розвитку й управління залежить насамперед від професіоналізму управлінських кадрів.

Основні складові механізму антикризового державного управління:

- 1) створення системи державного антикризового та стратегічного управління на державному, регіональному та місцевому рівнях;
- 2) розробка та впровадження системи якісного моніторингу зовнішнього та внутрішнього середовища;
- 3) активна регуляторна політика;
- 4) адекватна ситуації розвитку податкова політика;
- 5) цілісна та системна нормативно- правова база держави;
- 6) ефективне управління енергетичними та земельними ресурсами;
- 7) соціально-економічна політика, спрямована на підвищення якості життя громадян;
- 8) виважена інформаційна політика;
- 9) розвиток організаційної структури системи публічного управління повинен враховувати об'єктивні тенденції відчуження на основі різнонаправленості інтересів громадян та чиновників;
- 10) створення такої системи комунікації між керуючою системою та громадянами, за якої відповідні структури та спеціалісти змогли б пояснювати громадянам цілі та методи конкретної політики, аргументувати характер та зміст своєї діяльності, в умовах, в яких вони змушені працювати та приймати рішення;
- 11) визнання існування стереотипів сприйняття влади: соціальні та політичні цілі держави дробляться та втілюються в завдання державних установ, а саме ці установи та їх функціональні повноваження віддані у власність державним службовцям, для яких розподіл та перерозподіл державних ресурсів залишається монопольною функцією;
- 12) розуміння державними службовцями, що їх поведінка як «власників» влади, а не як її представників провокує конфлікти та кризи;
- 13) необхідність визнання управлінцями своєї відповідальності за прийняття управлінських рішень у системі публічного управління;
- 14) володіння гнучкими соціально-психологічними технологіями попередження та регулювання кризами;
- 15) створення програм управління соціально - політичними конфліктами.

Отже, механізм антикризового державного управління в системі державного управління – це сукупність принципів, законів та процедур, які забезпечують прийняття та реалізацію управлінських рішень щодо передбачення небезпеки кризи, аналізу її симптомів, заходів для зниження негативних наслідків кризи і використання її факторів для наступного розвитку. **Антикризове управління** в першу чергу визначається людським фактором. Успіх антикризового управління пов'язаний із знанням циклічного розвитку соціально-економічних систем.

Антикризове управління – постійно організоване соціальне управління, в основу якого покладена система методів та принципів розробки та реалізації специфічних управлінських рішень, що приймаються відокремленим суб'єктом в умовах суттєвих ресурсних та часових обмежень, підвищеного ризику, фінансових та інтелектуальних витрат для відновлення життєздатності організації.

Функції антикризового управління – це види діяльності, що відображають предмет управління і визначають його результат, відповідаючи на питання: що робити для того, щоб ефективно управляти на початку, в процесі і при виході з кризи. Можна відмітити наступні основні функції: передкризове управління; управління в умовах кризи; управління виходу з кризи; стабілізація нестійких ситуацій; мінімізація втрат і упущених можливостей; своєчасне прийняття рішень.

Висновки

Отже, у числі основних напрямків удосконалення сучасної моделі антикризового державного управління необхідне встановлення нових принципів взаємовідносин економіки і політики, пошук нових механізмів з'єднання закономірностей ринкової економіки зі зростаючим попитом на добробут, відмова від метафізичного розуміння принципу рівності як парадигми суспільної діяльності, підвищення особистого внеску споживачів соціальних благ в їх виробництво. Серед заходів щодо подолання кризових явищ важливе місце повинен зайняти постійний контроль за діяльністю державного апарату, як з точки зору її ефективності, так і законності. При цьому недостатньо обмежуватися внутрішнім контролем у межах самої адміністрації або зовнішнім контролем. Потрібно розширення парламентського контролю за всією сукупністю державної діяльності, незалежно від того, чи здійснюється вона безпосередньо адміністрацією, або побічно установами і організаціями, створеними нею. Представники народу мають повне право інспектувати державні фонди і діяльність державних служб, які ними розпоряджаються. Демократичні принципи вимагають контролю не тільки великих політичних рішень, але також і інспектування щоденній діяльності адміністрації. Складні теоретичні і практичні проблеми виникають у зв'язку з необхідністю адаптації сучасної моделі державного управління до сучасних тенденцій глобальної кризи.

Перспективи подальших досліджень – формування концепції державного антикризового управління в умовах глобалізації та євроінтеграції.

Джерела

1. Філософія управління персоналом: Монографія./Під ред. д.ф.н., проф. В.Г. Воронкової. – Запоріжжя: РВВ ЗДІА, 2005. – 471 с.
2. Владимиров В.А., Воробьев Ю.Л., Малинецкий Г.Г., Посашков А.С. и др. Управление риском. Риск, устойчивое развитие, синергетика. – М.: Наука, 2000 – 432 с.
3. Глущенко В. В. Введение в кризисологию. Финансовая кризисология. Антикризисное управление — М.: ИП Глущенко В. В., 2008. - 88 с..
4. Dirk Proske Catalogue of risks - Natural, Technical, Social and Health Risks // . — Springer. — 2007. — ISBN 978-3540795544
5. Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности. Пер. с англ. - М.: ИНФРА-М, 1999. – XXVI. -262 с.
6. Гончаров П.К. Социальное государство: сущность и принципы // Вестник Российского университета дружбы народов. - Сер.: Политология. - 2000. - № 2 - С. 46-59
7. Bowen D., Lawler E.E. Total Quality-Oriented Human Resources Management //Organizational Dynamics. – 1992. – № 20(4). – Р. 29-41.
8. Селезнев М.А. Социальная революция.: М. ,1971. -С.215
9. Штангрет А.М. Антикризове управління підприємством : підручник. – Львів : Укра- їнська академія друкарства, 2008. – С. 64-65.
10. Ситник Л.С. Організаційно-економічний механізм антикризового управління підприємством / НАН України, Ін-т економіки промисловості. – Донецьк: ІЕП НАН України,2000. – 503 с.
11. Антикризисный менеджмент: превентивные методы управления / А.Б. Крутик, А.И. Муравьев. – СПб.: Питер, 2001. – 432 с.
12. Чернявский А.Д. Антикризисное управление: Учеб. пособие / Межрегиональная академия управления персоналом. – К.: МАУП, 2000. – 208 с.
13. Курошева Г.М. Теория антикризисного управления предприятием: Уч. пособие. –СПб.: Речь, 2002. – 372 с.
14. Лігоненко Л.О. Антикризове управління підприємством: теоретико-методологічні засади та практичний інструментарій: Моногр. / Київ. нац. торг.-екон. ун-т. – К.: Київ. Нац торг.-екон. ун-т, 2001. – 579 с.
15. Василенко В.О. Антикризове управління підприємством: Навч. посіб. для вищих навч. закл. – К.: ЦУЛ, 2003. – 504 с.
16. Моисеев Н.Н. Человек, среда, общество. - М.: Наука, 1982. - С. 204-208.
17. Теория управления социалистическим производством. Под ред. О.В. Козловой. - 2-е изд. - М.: Экономика, 1993. - С. 116.

18. Основы социального управления: Учебное пособие/ А.Г. Гладышев, В.Н. Иванов, В.И. Патрушев и др. /Под ред. В.Н. Иванова. - М.: Высшая школа, 2001. - С. 265.

19. Аतिकризисное управление / Под ред Э. М. Короткова. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 432 с.

20. Воронкова В.Г. Синергетична методологія аналізу соціального управління/ Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії : Збірник наукових праць/ Гол. ред. В.Г. Воронкова. – Вип. 36.- Запоріжжя: Вид-во ЗДІА, 2009. -254 с.

Стаття надійшла 20.08. 2009 р.